

УДК 340.114 (470 + 571) “1802 – 1864”

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1802-1864 РР.)

Соцький Ю.Ф., к.ю.н., доцент

*Національний університет державної податкової служби України,
Кам'янець-Подільська філія*

У статті розглянуто структуру, функції та компетенцію Міністерства юстиції Російської імперії в дореформений період (1802-1864 рр.). Проаналізовано діяльність регіональних судових установ в українських губерніях.

Ключові слова: Російська імперія, міністерство, юстиція, суд.

Соцкий Ю.Ф. МИНИСТЕРСТВО ЮСТИЦИИ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ И УЧРЕЖДЕНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (1802-1864 гг.) / Национальный университет государственной налоговой службы Украины, Каменец-Подольский филиал, Украина

В статье рассмотрены структура, функции и компетенция Министерства юстиции Российской империи в дореформенный период. Проанализирована деятельность региональных судебных учреждений в украинских губерниях.

Ключевые слова: Российская империя, министерство, юстиция, суд.

Sotskyi Y. F. MINISTRY OF JUSTICE IN THE SYSTEM OF STATE AGENCIES AND BODIES OF RUSSIAN EMPIRE (1802-1864) / National university of the state tax of Ukraine, Kamenetz-Podolsk branch, Ukraine

The structure, functions and competence of Ministry of Justice Russian Empire during prerevolutionary period (1802 – 1864) are observed in the article. The activity of regional court bodies in the Ukrainian province is analysed.

Key words: Russian Empire, ministry, justice, court.

Необхідність наукового висвітлення проблем історії держави і права України XIX – початку XX ст. видається важливою із низки причин.

З одного боку, історико – правові дослідження XX ст. однозначно свідчать, що в цій царині за останні двадцять років зроблено багато, а з іншого – наукове осмислення процесів, що відбувалися в зазначений період, а ні в концептуальному, а ні фактологічному плані не можна вважати завершеними.

На початку XXI ст. в історико-правовій науці намітився сплеск уваги вчених до дослідження історії та правових аспектів функціонування державних інститутів і галузевих міністерств Російської імперії та їх регіональних структур в українських губерніях.

У сучасній вітчизняній юридичній історіографії проблема, яка розглядається, знайшла висвітлення в дисертаційних дослідженнях В.М. Грицака, В.М. Петровського, монографіях В.Р. Жвалюка, О.Н. Ярмиша.

Окремих наукових розвідках В. Ридчика та В.Сухоноса.

Серед масиву досліджень, створених російськими вченими – правознавцями, слід виділити колективні праці « Пенитенциарные учреждения в системе Министерства юстиции России. История и современность» [1], « Министерство юстиции за 200 лет (1802-2002). Историко – правовой очерк» [2], а також дисертаційні дослідження Л.М. Тарасової, О.М. Яковлевої.

Предметом дослідження зазначених праць, стали питання діяльності Міністерства юстиції дореволюційної Росії на різних етапах його становлення та розвитку.

Правові засади діяльності органів прокуратури у складі Міністерства юстиції царської Росії досліджувались С.М. Казанцевим.

Функціональні аспекти діяльності установ нотаріату Російської імперії обирались предметом дослідження М.І. Комарова, Л.Е. Ясінської.

Однак єдиного комплексного дослідження функціонування Міністерства юстиції Російської імперії в період 1802-1917 рр. створене не було, що переконує автора в актуальності дослідження, його новизні, теоретичній значущості.

Метою статті є визначення ролі та місця Міністерства юстиції в системі органів державної влади та управління Російської імперії, його структуру та нормотворчу діяльність з підготовки проектів судової реформи 1864 р.

Імператорським маніфестом від 3 вересня 1802 р. було створено вісім міністерств, на які покладалося завдання управління державою [3].

Військове сухопутне міністерство очолив С.К. В'язьмінітинов, Морське – М.С. Мордвинов, Закордонних справ – О.Р. Воронцов, Юстиції – Г.Р. Державін, Внутрішніх справ – В.П. Кочубей, Фінансів – А.І. Васильєв, Комерції – П.П. Рум'янцев, Народної освіти – П.В. Завадовський [4, 237]. Цим ж законодавчим актом міністром юстиції було призначено Гаврила Романовича Державіна. Однак його перебування на посаді було нетривалим, у жовтні 1803 р. він був усунений з посади міністра юстиції з тих причин, що не поділяв поглядів монарха щодо функціонального призначення міністерства.

Структура Міністерства юстиції Російської імперії виглядала так. Очолював міністерство міністр, який призначався на цю посаду імператором. У його підпорядкуванні перебував товариш (заступник – Ю.С.) міністра, який виконував його найбільш важливі доручення. Компетенція товариша міністра юстиції була досить широкою, особливо в галузі судочинства, зокрема, він розглядав справи, що адресувались у департамент з кримінальних справ сенату та безпосередньо імператору; здійснював загальний нагляд за судовими установами, проводив їх ревізію; наглядав за арештантськими справами.

Дорадчим органом при міністрові юстиції була консультація міністра, покликана розглядати справи з розробки нових законопроектів, складання кошторису міністерства, розгляд звернень підданих на неправомірні дії посадовці міністерства, справи про нагороди службовців міністерства.

У першому департаменті Міністерства юстиції перебували справи законодавчого змісту, завідування статистичною частиною, ведення відомостей і довідок про судимість.

До компетенції другого департаменту Міністерства юстиції входило ведення особових справ посадовців сенату, судових установ, ревізія судових інстанцій.

У межовій частині зберігалися справи землевласників. Московський архів Міністерства юстиції виконував функції відомчого архівосховища.

Підготовку кадрів для потреб Міністерства юстиції здійснювало імператорське училище правознавства. Випускники училища, які закінчували його з відзнакою, отримували чини IX-X класів, направлялись на роботу до канцелярії Міністерства юстиції та сенату, інші ж працевлаштовувались у судових установах губерній.

Межовий інститут здійснював підготовку геодезистів, картографів та землемірів професійні навички, яких отримали домінуючий вплив та загальнодержавне визначення в період проведення селянської реформи 1861 р.

У 1803 р. Україну було поділено на дев'ять губерній: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську, Чернігівську.

В Одесі (1803 р.) започатковувалось градоначальство, інститут градоначальства базувався за принципом повної централізації та єдиновладдя однієї особи з усіх питань міського управління.

Судова система Російської імперії в українських губерніях та законодавство, яке забезпечувало її функціонування були розрізненими.

У Південних губерніях діяли загальноімперські суди: земські, магістрати, ратуші. Судами другої інстанції були губернські суди, які складались із палати кримінального та цивільного суду. Особливе місце в системі судочинства посідали совісні суди, що функціонували в кожній із губерній та розглядали спори між родичами, а також справи про злочини неповнолітніх та божевільних [5, 84].

У Волинській, Київській, Подільській губерніях продовжувало діяти польське судочинство, нормативно – правова база якого спиралась на литовсько – польське законодавство.

Вищою судовою інстанцією для всіх судів України був сенат.

Досліджуючи систему дореформеного судочинства на Правобережній Україні П.Ф. Щербина писав наступне: «Чисельність судових інстанцій та невизначеність законів про підсудність ускладнює порядок судочинства. У зв'язку з цим цивільний процес перетворився в тернистий шлях «ходіння по муках». При цьому в кожній судовій палаті, волосному суді, магістратурі був свій звичай застосування закону і складання рішення суду. У кримінальному судочинстві було змішання судової влади і адміністративної. Попереднє слідство проводили поліцейські установи, нижчі земські суди, управи благочиння. По справах вбивства кріпосними своїх поміщиків слідство проводили жандармські офіцери та предводителі дворянства» [6, 62; 64].

Така система розгляду судових справ не могла задовольнити, а ні правлячі кола, а ні всі інші прошарки населення.

Підготовку судової реформи було розпочато в 1843 р. одночасно з реформою кримінального законодавства. Загальне керівництво з розробки законопроектів судової реформи здійснював керуючий справами Другого відділення канцелярії імператора, граф Д.М. Блудов яким у 1860 р. на розгляд Державної Ради були внесені законопроекти «Статуту цивільного судочинства», «Положення про присяжних повірених», «Статуту кримінального судочинства», «Статуту про судоустрій». Зазначені законопроекти радикальним чином змінювали всю систему судочинства та зустріли опір з боку міністра юстиції Російської імперії В.М. Паніна, який за тридцятилітній період перебування на посаді міністра (1832-1862 рр.) не провів жодної відомчої реформи [7, 375].

20 листопада 1864 р. імператор Олександр II видав указ правлячому сенату про введення в дію судових статутів. Судова реформа 1864 р. здійснила революційний прорив у кримінальному судочинстві, чітко розмежувала матеріальне та процесуальне право, була проголошена рівність усіх перед законом [8, 18-19].

Пореформена судова система розділилась на дві підсистеми – загальних та місцевих судів. До системи місцевих судів належали мирові суди та з'їзди мирових суддів. До компетенції мирових судів належали справи про дрібні злочини та проступки, за які передбачалось покарання штрафом до 300 крб., арешт до шести місяців, тюремне ув'язнення до одного року. Мирові судді обиралися всіма верствами населення на повітовому земському зібранні. Строк перебування на посаді мирового суді визначався в законодавчому порядку трьома роками. Однак у губерніях Правобережної України внаслідок політичних міркувань та з метою уникнення польських впливів мирові судді затверджувалися міністром юстиції Російської імперії.

Перші мирові суди було відкрито 17 травня 1866 р. у містах Петербурзі та Москві.

У звіті міністра юстиції Російської імперії Д.М. Замятіна щодо діяльності мирових судів зазначалось наступне: «Простота розгляду, гласність та відсутність запобіжних формальностей викликали загальну довіру до мирового суду.

На кожного мирового суддю в середньому приходилось близько 200 справ на рік. Така енергійна діяльність особливо впадає в очі при порівнянні дореформеного суду, тоді поліцейські книги, призначені для запису вироків протягом багатьох років зберігали дівочу чистоту» [9, 184].

Наступною ланкою в судовій системі Російської імперії були окружні суди, які склались із двох відділень – цивільного та кримінального. Касаційною інстанцією щодо окружних судів була судова палата, яка формувалася на декілька губерній та складалась із двох департаментів – цивільного та кримінального.

Першою судовою палатою, яка була відкрита в Україні, була Одеська (1868 р.).

До округу цієї палати входили: Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Подільська губернії, Бессарабська область.

Київська судова палата була заснована в 1880 р. До її складу входили: Київська, Волинська, Чернігівська та Могилівська губернії.

За задумом царського уряду пореформене законодавство почне працювати на загальних принципах і засадах, напрацьованих у результаті судової реформи протягом двох років, але реально новий суд запрацював лише в центральних губерніях Російської імперії.

В українських ж губерніях, особливо на Правобережній Україні, судова реформа довго стримувалась. Про це свідчить, зокрема, звіт Подільського губернатора за 1867 р., у якому йдеться про таке: « Кількість злочинів у звітному 1867 р. збільшилась на 125. Головною причиною збільшення злочинів слід вважати недосконалість діючих судових установ. Єдиний засіб знищити дурний вплив на свідомість населення, полягає в прискореному відкритті нових судових установ, що забезпечить швидке правосуддя» [10, 14].

Судова реформа 1864 р. нормативно виписала права прокуратури, перетворивши її на орган судового переслідування. Окремі законодавчі акти поклали на прокуратуру деякі адміністративні функції, а саме: нагляд за тюрмами; участь у губернських присутностях по селянських справах; по військовій повинності та інші, а також підпорядкували їй у дисциплінарному порядку поліцію [11, 120].

Очолював прокуратуру міністр юстиції Російської імперії як генерал – прокурор.

У процесі судової реформи створюється інститут адвокатури. Вона визнається незалежною від прокуратури і суду.

Нормами цивільного та цивільно-процесуального законодавства створюються підвалини інституту нотаріату, а його повноваження визначаються «Положенням про нотаріальну частину» [12].

Як слушно зазначає В.Р. Жвалюк: « Вітчизняні дослідники історії держави і права досить активно звертаються до подій другої половини XIX-поч. XX ст. тому, що в цей час, зокрема, за доби «великих реформ» 60-70-х років виникли умови, протікали соціально-економічні й, що важливо політико – правові процеси, типологічні до сучасних» [13, 6].

Судова реформа була найбільш радикальною, новаторською і технічно досконалою з усіх реформ другої половини XIX ст. За історичним значенням її можна порівняти хіба що з скасуванням кріпосного права [14, 199].

У контексті зазначеного вище, безумовно, позитивним буде досвід функціонування судових установ Російської імперії в складі Міністерства юстиції для сучасної системи правосуддя України.

Голова Вищої ради юстиції України В. Колісніченко на шпальтах Всеукраїнської газети «День» так оцінює перспективи модернізації національної системи судочинства: « Можна сказати, що судова реформа нині знаходиться в активній фазі. Хоча розмови про неї велися ще з 1992 р., коли було зроблено першу концепцію. Ми аналізували стару радянську систему (до речі, не таку вже й погану, хоча й зовсім не пристосовану до нинішніх суспільних відносин), але головним чином рівнялись на Європейські стандарти [15, 1].

Слід зазначити, що в даний час дослідники та практики все частіше апелюють до зарубіжного досвіду, забуваючи про вітчизняний, а він на погляд автора, може бути корисним як у контексті судової, так і адміністративної реформи.

Отже, розглянувши питання щодо ролі Міністерства юстиції в системі органів державної влади Російської імперії необхідно зробити наступні висновки:

- Міністерство юстиції відігавало домінуючу роль у сфері нормативного забезпечення діяльності державного апарату Російської імперії;
- функціональне спрямування міністерства, перш за все, полягало в законодавчому забезпеченні ліберальних реформ другої половини XIX ст.;
- особливістю правового статусу міністра юстиції було те, що він мав значні повноваження у сфері судочинства, оскільки одночасно обіймав посаду генерал-прокурора;
- судова реформа 1864 р. радикально змінила систему цивільного та кримінального судочинства, започаткувала принципи незалежності судової влади від адміністративної, змагальність сторін судового процесу та гласність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зубков А.И. Пенитенциарные учреждения в системе Министерства юстиции России. История и современность / А.И. Зубков, Ю.И. Калинин, В.Д. Сысоев; [под ред. В.С. Степашина, П.В. Крашенинникова]. – М.: НОРМА, 1998. – 176 с.
2. Министерство юстиции за 200 лет (1802-2002). Историко-правовой очерк / Министерство юстиции РФ / Редкол. Аболенцев В.Р. и др.; науч. ред. Россолов М.М., Батова С.А. – М.: НОРМА, 2002. – 416 с.
3. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1. – Т. XXVII. – № 20406.
4. Коркунов Н.М. Русское государственное право / Н.М. Коркунов. – С.Пб.: Типография М.А. Стосюлевича, 1905. – Т. 2. – 596 с.
5. Шандра В.С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судові практики / В.С. Шандра // Український історичний журнал. – 2009. – № 2 (485). – С. 83-96.
6. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П.Ф. Щербина. – Львов: Издательство при Львовском университете, 1974. – 189 с.
7. Джанишев Г.А. Из эпохи великих реформ: Исторические справки / Г.А. Джанишев. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1894. – 707 с.
8. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: Навч. посіб. / П.В. Хряпінський. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 192 с.
9. Журнал Министерства юстиции. – 1867. – № 5. – С. 184-187.
10. Державний архів Хмельницької області. Фонд 228. Канцелярія Подільського губернатора. Оп.1. – Спр. 4684. – 54 арк.
11. Сухонос В. Щодо становлення органів прокуратури / В. Сухонос // Право України. – 2001. – № 5. – С. 118-122.
12. Проект новой редакции Положения о нотариальной части. – С.Пб.: Сенатская типография, 1904. – 122 с.
13. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно – правові засади діяльності: [монографія] / За наук.ред. проф. О.Н. Ярмиша / В.Р. Жвалюк. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
14. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навч. посіб. – 6-те вид. перероб. і доп. / П.П. Музиченко. – К.: Знання, 2007. – 471 с.
15. Княжанський В. «Гальма» для Феміди / В. Княжанський // День. – 2010. – 17 черв. – № 104 (3263). – С. 1, 4.